

ZOFIA SAWICKA¹

STRATEGIE ROZWOJOWE GOSPODARSTW DWUZAWODOWYCH W REGIONIE BAWARII – STUDIUM PRZYPADKÓW²

Abstrakt. Artykuł opisuje przemiany i strategie rozwojowe dziesięciu bawarskich gospodarstw dwuzawodowych. Bawaria wchodziła w okres powojenny z rozdrobnioną strukturą agrarną i dużym udziałem ludności pracującej w rolnictwie. Intensyfikacja rolnictwa, jaka miała miejsce w Europie Zachodniej w powojennych dziesięcioleciach, nie ominęła także Bawarii. Jednak jej siła była zmniejszana poprzez regionalną politykę wsparcia gospodarstw małych i dwuzawodowych. Badania literaturowe oraz przeprowadzone wywiady pogłębione z właścicielami gospodarstw pokazały, że dzięki instrumentom publicznego wsparcia gospodarstwa te mają w Bawarii stabilną pozycję, a ich strategie są zachowawcze. Nastawiają się na gospodarowanie bez podejmowania inwestycji we wzrost powierzchni czy modernizację. Mimo dużego popytu na ziemię rolniczą nie planują porzucenia rolnictwa i oddania w dzierżawę swoich gruntów rolnych.

Słowa kluczowe: gospodarstwa dwuzawodowe, Bawaria, instrumenty wsparcia, strategia rozwojowa

WPROWADZENIE

Bawaria wchodziła w okres powojenny jako rolniczy i najbiedniejszy region Republiki Federalnej Niemiec. W 1957 roku wielkość PKB na mieszkańca wynosiła 2740 DM i był to najniższy wynik spośród niemieckich krajów związkowych. W 1950 roku rolnictwo tworzyło 15% bawarskiego PKB i pracowało w nim 31% ludności zawodowo czynnej [Bergschmidt 1966]. Uwarunkowania naturalne (w większości tereny pagórkowate, podgórskie i górskie) oraz rozdrobniona struktura agrarna

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym na Wydziale Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego (e-mail: sawicka.zofia@gmail.com).

² Projekt finansowany ze środków na naukę w latach 2007–2011. Kierownikiem projektu był prof. dr hab. Andrzej Piotr Wiatrak.

(w 1949 roku średnia wielkość gospodarstwa wynosiła 5,1 ha UR [*Landwirtschaftliche Betriebszählung... 1953*]) decydowały o niskiej produktywności rolnictwa.

Niemiecki „cud gospodarczy”, rozwój nowych gałęzi przemysłu, a także przeniesienie się do Bawarii siedzib dużych firm z podzielonego Berlina przyczyniło się do szybkiego rozwoju tego regionu. W ślad za tym poszły przekształcenia w rolnictwie. Właściciele małych gospodarstw porzucali rolnictwo, oddawali w dzierżawę swoje grunty i bez problemu znajdowali pracę pozarolniczą. Zwiększała się też liczba gospodarstw dwuzawodowych, szybciej niż w innych regionach Niemiec. Bawaria szczególnie promowała ten typ gospodarstw, widząc w nich gwaranta utrzymania rolniczego zagospodarowania powierzchni, przy mniejszej skłonności do intensyfikowania produkcji niż w gospodarstwach żyjących głównie z rolnictwa. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku Bawaria prowadziła własną – alternatywną do wspólnej polityki rolnej – politykę wspierania gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych.

Przyjrzenie się kondycji i strategiom rozwoju bawarskich gospodarstw dwuzawodowych może pomóc w ocenie i przewidywaniu ich rozwoju w polskich regionach z rozdrobnionym rolnictwem.

METODY BADAWCZE

Opis rozwoju i kondycji bawarskich gospodarstw dwuzawodowych opiera się na analizie danych pierwotnych i wtórnych. Dane pierwotne mają charakter jakościowy. W 2007 roku przeprowadzono trzydzieści wywiadów pogłębionych z właścicielami gospodarstw rolnych, w tym dziesięć w gospodarstwach dwuzawodowych³. Gospodarstwa zlokalizowane były we wschodniej Bawarii, na terenie Bawarskich Gór Średnich (*Bayerische Mittelgebirge*)⁴. Respondenci byli pytani o historię rozwoju ich gospodarstwa od 1950 do 2007 roku. Kwestionariusz wywiadu zawierał m.in. pytania o: zmiany wielkości powierzchni, zmiany kierunków produkcji, rodzaj i rok podjęcia pracy pozarolniczej, objęcie gruntów scalaniem, udział w zrzeszeniach rolniczych, ocenę perspektyw rozwoju gospodarstwa. Zebrany materiał empiryczny był uzupełniony analizą literatury i danych statystycznych obrazujących kondycję i przemiany bawarskich gospodarstw dwuzawodowych w latach 1950–2010.

BAWARSKIE GÓRY ŚREDNIE – UWARUNKOWANIA NATURALNE, CHARAKTER ROLNICTWA

Obszar Bawarskich Gór Średnich rozciąga się między rzekami Dunajem (na południu) i Regen (na północy i zachodzie). Od wschodu jest ograniczony górami Tylnego Lasu Bawarskiego. Na teren ten składają się przedgórza i góry osiągające wysokość do 1000 m n.p.m., zbudowane ze skał magmowych i metamorficznych. Grzbiety są szerokie, doliny rozczłonkowane. Gleby w większości są piaszczysto-

³ Opisane badanie jest częścią większego projektu badawczego, opublikowanego w książce Z. Sawickiej *Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski* [Sawicka 2013].

⁴ Administracyjnie jest to wschodnia część Górnego Palatynatu (*Oberpfalz*) i północna część Dolnej Bawarii (*Niederbayern*).

-gliniaste, kamieniste [Kornkrumpf 1948]. Udział powierzchni użytków rolnych o niekorzystnych warunkach gospodarowania wynosi średnio dla badanego obszaru 48% [Würfl i in. 1984]⁵. Lasy stanowią 38% powierzchni. W 2010 roku udział użytków rolnych w powierzchni Bawarii wynosił 49% i spadł w analizowanym okresie (od 1949 roku) o 5 p.proc. [*Landwirtschaftliche Betriebszählung... 1953, Bayerischer Agrarbericht 2012*].

Średnia powierzchnia gospodarstw w 1949 roku w gminach obszaru badawczego wynosiła 5,1 ha UR, przy średniej dla Niemiec Zachodnich 8,06 ha [*Landwirtschaftliche Betriebszählung... 1953, Seidl 1995*]. Cechą charakterystyczną badanego obszaru był duży udział gospodarstw o powierzchni do 5 ha UR. Stanowiły one 70% wszystkich gospodarstw [*Landwirtschaftliche Betriebszählung... 1953*]. W żadnym landzie zachodniemieckim odsetek gospodarstw w tej grupie obszarowej nie był tak duży, a w skali kraju ich udział wynosił 18,5% [*Statistisches Jahrbuch... 1952*]. Dodatkowo gospodarstwa rolne w Bawarii cechował niekorzystny rozłóg gruntów. Schlögl [1954], opisując charakter bawarskiego rolnictwa w okresie powojennym pisał: „chłopska własność jest często mocno rozproszona, parcele są porozrzucane po całej wsi, przez co gospodarowanie pochłania dużo sił i czasu”. Rozdrobniona i rozproszona struktura agrarna w połączeniu ze słabym rozwojem przemysłu skutkowałą dużym zatrudnieniem w rolnictwie i jego dużą pracochłonnością. W 1954 roku na 100 ha UR w Bawarii przypadło 48 osób pełnozatrudnionych, podczas gdy dla Niemiec wskaźnik ten wynosił 24, czyli dwa razy mniej. W 1949 roku w badanych gminach ponad 36% ludności żyło z pracy w rolnictwie, niecałe 30% utrzymywało się z pracy w przemyśle i rzemiośle. W skali Niemiec proporcje te wyglądały następująco: 23,5% ludności utrzymywało się z rolnictwa, 43% – z pracy w przemyśle [*Bayerische Gemeinde-... 1952, Seidl 1995, Siebert 2005*].

W Bawarii dominował mieszany kierunek produkcji rolnej, w dużej części przeznaczanej na własny użytek (peryferyjne położenie oraz zła jakość dróg utrudniały zbyt płodów rolnych) [Leffler i Schall 1964]. Udział użytków zielonych w użytkach rolnych wynosił średnio dla badanych gmin ponad 37%. Ponad połowa (56%) gruntów ornych przeznaczana była pod uprawę zbóż [*Landwirtschaftliche Betriebszählung... 1953*].

POLITYKA WSPIERANIA BAWARSKICH GOSPODARSTW DWUZAWODOWYCH

W Bawarii, tak jak w innych regionach Europy Zachodniej, w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku sytuacja rolnictwa zaczęła się dynamicznie zmieniać. Wzrost gospodarczy umożliwiał odchodzenie od pracy w rolnictwie, a gospodarstwa, które kontynuowały produkcję, mogły kupować lub dzierżawić ziemię sąsiadów i intensyfikować swoją działalność. Spadała liczba gospodarstw, rosła ich wielkość i wydajność. Przemiany te były wzmocniane przez instrumenty wspólnej polityki

⁵ Jest to podział przyjęty w 1984 roku i do dziś najczęściej wykorzystywany w bawarskich publikacjach. Uwzględnia on: wysokość nad poziomem morza, roczną wielkość opadów, średnią roczną temperaturę, wskaźnik wilgotności powietrza, długość okresu wegetacji, jakość gleb i pierwszy dzień wegetacji.

rolnej, której celem było osiągnięcie samowystarczalności żywnościowej Europy, co w ciągu dziesięciu lat doprowadziło do problemu nadprodukcji. Przemiany te są szeroko opisane w literaturze i nie wymagają tu bliższego omówienia. Bawaria prowadziła jednak własną politykę rozwoju wsi i rolnictwa, która początkowo uzupełniała, a w kolejnych dziesięcioleciach częściowo przeciwstawiała się WPR, wspierając gospodarstwa małe⁶ i dwuzawodowe. Polityka ta składała się zarówno z elementów bezpośredniego wsparcia gospodarstw poprzez na przykład preferencyjne kredyty inwestycyjne dla małych gospodarstw, które nie kwalifikowały się do pomocy wspólnotowej w okresie selektywnego wsparcia gospodarstw, jak i z działań będących dziś elementami II filaru WPR (np. odnowa wsi). Opisanie wszystkich instrumentów bawarskiej polityki wspierania małych gospodarstw wykracza poza ramy tego opracowania. Analizując jej elementy od lat pięćdziesiątych, można wskazać trzy obszary działań, z którymi wiązano największe nadzieje na rozwój małych i dwuzawodowych gospodarstw rolnych. Były to: poprawa struktury agrarnej, kategoryzacja obszarów rolniczych oraz wsparcie międzyrolniczej współpracy.

Poprawa struktury

Bawaria prowadziła politykę poprawy struktury agrarnej, zanim stała się ona elementem wspólnej polityki rolnej. Jej głównymi narzędziami było szeroko rozumiane scalanie gruntów, przenoszenie gospodarstw na skraj wsi oraz dofinansowanie dzierżawy ziemi rolniczej.

Już w 1946 roku przywrócono bawarską ustawę o geodezyjnym urządzeniu przestrzeni wiejskiej z 1932 roku⁷. Początkowo wachlarz działań podejmowanych w ramach realizacji tej procedury był bardzo szeroki (scalanie gruntów, budowa infrastruktury drogowej, poprawa żyzności gleby), a w 1965 roku średni koszt objęcia 1 ha UR scalaniem wynosił w Bawarii 2400 DM [*10 Jahre Förderung...* 1968]. W kolejnych latach ograniczono zakres podejmowanych działań, co skracało czas i obniżało koszty ich realizacji. Obecnie scalanie oznacza często prostą procedurę wymiany gruntów (wymianie podlegają całe pola, bez konieczności dokonywania pomiarów geodezyjnych i rozliczeń) lub zamiany użytkowników (warunkiem otrzymania dofinansowania jest umowa dzierżawy podpisana na minimum 10 lat). Szerzej zakrojone i bardziej kosztowne procedury urządzania geodezyjnego (obejmujące np. budowę drogi czy melioracje) są elementami programów odnowy wsi i zakładają zabezpieczenie interesów wszystkich mieszkańców, sektora publicznego i biznesowego. Istotne jest, że zapłatą właścicieli gospodarstw objętych scalaniem lub innymi działaniami urzędziowymi może być grunt oddany gminie pod inwestycje (także przyszłe lub potencjalne), co daje jej większą swobodę w gospodarowaniu przestrzenią [*Ländliche Entwicklung...* 2006].

⁶ Pojęcie „małego gospodarstwa” w odniesieniu do bawarskiej polityki wspierania wsi i rolnictwa oznacza te gospodarstwa, które nie kwalifikowały się do uzyskania pomocy w ramach WPR w okresie selektywnego wsparcia gospodarstw. Natomiast w przytaczanych danych statystycznych pojęcie „małe gospodarstwo” oznacza gospodarstwa do 5 ha UR, dla których w Bawarii jest prowadzona osobna ewidencja.

⁷ Od 1956 roku scalanie było finansowane z budżetu federalnego w ramach Zielonych Planów (*Grüne Pläne*).

Inne działania strukturalne, które miały pomóc rozdrobnionym gospodarstwom bawarskim, to przenoszenie gospodarstw na skraj wsi oraz wsparcie dzierżawy gruntów. Dofinansowanie z bawarskiego budżetu na przenoszenie gospodarstw można było uzyskać do 1965 roku (skorzystało z niego 6,5% bawarskich rolników). Bawaria wycofała tę formę wsparcia, gdyż uznano ją za rozbijającą strukturę wsi, podnosząc koszty budowy i utrzymania infrastruktury oraz niszczącą krajobraz. Mimo sprzeciwu Bawarii w latach siedemdziesiątych rząd federalny nadal dofinansowywał to działanie [*Der Bayerische Weg...* 1978]. W latach 1965–1980 bawarskie gospodarstwa rolne mogły uzyskać dofinansowanie dzierżawy gruntów rolnych. Wcześniej wspierano zakup ziemi (objęto tym działaniem 0,1% UR Bawarii), ale wciąż rosnąca jej cena i kurcząca się podaż (praktycznie niezależnie od ceny) skłaniała do zmiany tego instrumentu pomocy. Otrzymanie premii za wydzierżawienie ziemi wymagało spełnienia dwóch istotnych warunków. Po pierwsze umowa dzierżawy musiała być zawarta na minimum 12 lat, po drugie przejmowanie gruntów musiało się odbywać w ramach przeprowadzanej procedury geodezyjnego urządzania wsi lub dotyczyć gruntów sąsiadujących. Wymogi te gwarantowały optymalny rozłóg i wykorzystanie dzierżawionych gruntów.

Widać więc, że bawarska polityka poprawy struktury agrarnej ewoluowała w kierunku upraszczania procedur scaleniowych oraz dbania o utrzymanie zwartej struktury wsi.

Kategoryzacja obszarów rolniczych.

Pośrednią formą wsparcia gospodarstw małych i dwuzawodowych były instrumenty służące ochronie środowiska i rolniczego krajobrazu. W Bawarii dostrzeżono te wyzwania wcześniej niż na poziomie Wspólnoty Europejskiej. Bawarska ustawa o ochronie przyrody z 1973 roku wprowadzała obowiązek utrzymania rolniczego krajobrazu. Istotne jest jednak, że zapis ten był realizowany w sposób dostosowany do uwarunkowań naturalnych i strukturalnych danego terenu. I tak obszary dzielono na następujące kategorie [*Der Agrarleitplan...* 1974]:

- 1) tereny o przeznaczeniu rolniczym, gdzie rolnictwo może być rentowne (dla tych terenów zalecane było np. przeprowadzenie scalania gruntów, jeśli zła struktura rolna mogła być przyczyną porzucenia rolnictwa),
- 2) tereny pod ekstensywną gospodarkę rolną,
- 3) tereny, które należy wyłączyć spod rolniczego zagospodarowania (rolnictwo jest nierentowne, a utrzymanie rolniczego krajobrazu nie jest konieczne ani ze względów przyrodniczych, ani estetycznych),
- 4) tereny, na których należy podjąć działania dla ochrony krajobrazu rolniczego (rolnictwo nie jest rentowne, ale utrzymanie krajobrazu rolniczego jest zalecane ze względu na ochronę środowiska lub walory estetyczne terenu).

Przyjęta kategoryzacja akcentuje dwa istotne elementy. Po pierwsze, jeśli teren nadaje się pod rolnicze zagospodarowanie, to powinna się na nim odbywać produkcja rolnicza, a nie tylko „ochrona rolniczego krajobrazu”. Taki zapis utrudnia zatrzymywanie ziemi w rękach tych, którzy nie chcą prowadzić rolniczej produkcji, zachęcając jednocześnie do jej wydzierżawienia aktywnym rolnikom. Po drugie

rozdziela tereny, gdzie zachowanie rolniczego krajobrazu jest istotne, od tych, gdzie nie jest to konieczne. Ogranicza to wymóg finansowego wsparcia właścicieli na przykład małych działek w centrum wsi, których inne niż rolnicze zagospodarowanie nie musi pogorszyć jej estetycznego wizerunku.

Wsparcie zrzeszeń rolniczych

Ustawa o wsparciu bawarskiego rolnictwa z 1970 roku, która była odpowiedzią na selektywne wsparcie gospodarstw w ramach WPR, wprowadzała m.in. dofinansowanie kółek rolniczych i zrzeszeń producentów rolnych, w czym widziano szansę na poprawę rentowności szczególnie gospodarstw małych i dwuzawodowych. Ustawa ta zapowiadała też wsparcie finansowe nowego zawodu „pracownika zastępczego”, który pomagał właścicielowi lub jego żonie w prowadzeniu gospodarstwa. W gospodarstwach dwuzawodowych często ciężar pracy spoczywał głównie na kobiecie. W przypadku jej choroby czy urodzenia dziecka nie miał jej kto zastąpić. Istnienie takich służb rozwiązywało ten problem. Z bawarskiego budżetu było finansowane 80% kosztów osobowych i 50% kosztów pośrednich pracy tych osób. Taka sama zasada finansowania dotyczyła powstających zrzeszeń i kółek rolniczych [Görgmaier 1974].

Ciekawym rozwiązaniem pośrednio wspierającym gospodarstwa, które nie były w stanie utrzymać się wyłącznie z rolnictwa, było rozszerzenie możliwości działania zrzeszeń rolniczych. Nowelizacja ustawy o wspieraniu bawarskiego rolnictwa z 1994 roku dawała kółkom maszynowym możliwość tworzenia spółek-córek. Miały one prawo świadczyć różne usługi. Najczęściej były to prace leśne, pielęgnacja krajobrazu czy usługi dla gminy (na przykład odśnieżanie). To rozszerzenie działalności zrzeszeń rolniczych stało się łatwą do wprowadzania w życie formułą dywersyfikacji źródeł dochodu na terenach wiejskich [Grässel 2001].

PRZEMIANY BAWARSKICH OBSZARÓW WIEJSKICH – 10 GOSPODARSTW DWUZAWODOWYCH

Rozwój i sytuację badanych gospodarstw analizowano w sześciu wymiarach: zmian powierzchni, scalania gruntów, kierunków produkcji rolniczej, korzystania z form międzyrolniczej współpracy, wykonywanej pracy pozarolniczej oraz stosunku do możliwości całkowitego porzucenia produkcji rolniczej (tabela 1).

W okresie 1950–1970 tylko 3 gospodarstwa nie powiększyły swojego areалу. Wzrost gospodarczy umożliwił znalezienie pracy pozarolniczej, powodując, że najmniejsze gospodarstwa rezygnowały z produkcji. W badanych gminach Bawarii liczba gospodarstw spadła w tym okresie o 30%, a średnia wielkość gospodarstwa zwiększyła się z 5 do 8,3 ha UR [Bayerische Gemeindedaten 1973]. W okresie 1970–1984⁸ zmiany struktury obszarowej miały mniejszą dynamikę. Liczba gospodarstw spadła w badanych gminach o 10% [Bayerische Gemeindedaten 1973, Gemeindedaten 1984], podczas gdy dla Niemiec wskaźnik ten wyniósł 34% [Wüst i Pelhak 1986].

⁸ Rok 1984 był istotny dla bawarskich gospodarstw ze względu na wprowadzenie kwot mlecznych. Ich ograniczona podaż stała się dla wielu z nich powodem do porzucenia produkcji rolnej, a inne zmusiła do intensyfikowania produkcji.

TABELA 1. Wybrane charakterystyki badanych gospodarstw dwuzawodowych w latach 1950–2007
 TABLE 1. Selected characteristics of investigated dual profession holdings in 1950–2007

Wyszczególnienie	Rok				
		1	2	3	4
Powierzchnia UR [ha] własność/ dzierżawa	1950	6 wł	35 dz	10 wł	16 wł
	1970	6 wł	35 dz	10 wł+5 dz	16 wł+2 dz
	2007	6 wł	35 dz	10 wł+18 dz	16 wł+2 dz
Kierunek produkcji	1950	mieszany	mieszany	mieszany	mieszany
	1970	mieszany	mieszany	mieszany	mleczny
	2007	mięso	mleczny	mięsny	mleczny
Udział w zrzeszeniach (zrzeszenie producentów/kółko maszynowe)	2007	nie	nie	nie	zrzeszenie producentkie
Scalanie gruntów	2007	tak	nie	tak	tak
Praca pozarolnicza	2007	ślusarz w miejsco- wym mu- zeum	rzeźnik	pracownik ośrodka doradztwa rolniczego	mechanik samochodowy
Możliwość porzucenia rolnictwa	2007	nie	nie	nie	tak

Objaśnienia: wł – własność, dz – dzierżawa.

Także wielkość gospodarstw pozostawała mała w porównaniu z innymi częściami kraju i wynosiła średnio dla badanych gmin 11,5 ha UR [*Gemeindedaten* 1984], przy średniej dla Niemiec 16,8 ha UR [Thiede 1990]. Wolniejsze niż gdzie indziej tempo zmian struktury agrarnej w tym okresie mogło być w dużym stopniu spowodowane bawarską polityką wsparcia gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych. O ile liczba gospodarstw jednozawodowych zmniejszała się mniej więcej w takim samym tempie jak w innych częściach Niemiec (w okresie 1971–1987 spadek o 67%), o tyle liczba gospodarstw dwuzawodowych spadła w tym samym czasie o 8% (w okresie 1981–1987 wykazała wręcz 0,5% wzrostu). W żadnym innym regionie Niemiec gospodarstwa dwuzawodowe nie rozwijały się w takim tempie⁹. Szacuje się, że przejmowały one około połowy użytków rolnych z gospodarstw jednozawodowych [Grässel 2001, *Bayerischer Agrarbericht* 2006]. To właśnie ich liczebność decydowała o ogólnie wolniejszym niż gdzie indziej spadku liczby gospodarstw.

⁹ Podobna sytuacja dotyczyła gospodarstw z ONW. Wysokość dofinansowania przypadająca na 1 ha UR ONW była w Bawarii w okresie 1970–1984 większa niż w innych regionach (poza Badenią-Wirtembergią). Wynikiem wysokiego dofinansowania był najniższy spośród wszystkich landów spadek liczby gospodarstw na ONW. Ich liczba malała wolniej niż dla ogółu gospodarstw, co też było wyjątkowe w porównaniu z innymi regionami Niemiec [Grässel 2001].

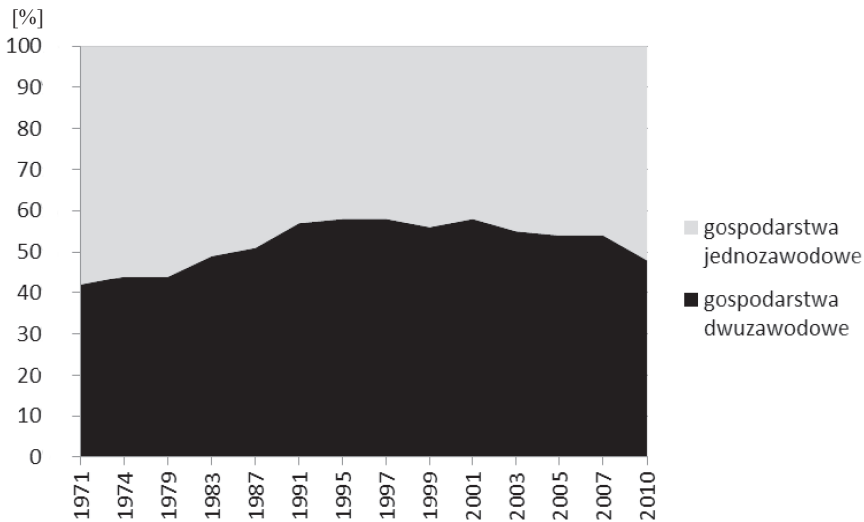
Numer gospodarstwa					
5	6	7	8	9	10
7 wł	3 wł	10 wł	28 wł	7 wł	15 wł
7 wł	6 wł+6 dz	10+10 dz	28 wł	7 wł	15 wł+18 dz
7 wł+5 dz	6 wł+10 dz	10+10 dz	28 wł	7 wł+ 28 dz	16 wł
mieszany	mieszany	mieszany	mieszany	mieszany	mieszany
mieszany	mieszany	mieszany	mieszany	mleczny	ziemniaki i zboża
mleczny, mięśny	mleczny, mięśny	mięśny, ekstensywny	siano	mleczny, ekstensywny	ziemniaki i zboża
zrzeczenie producenckie	nie	zrzeczenie producenckie	zrzeczenie producenckie, kółko maszynowe	zrzeczenie producenckie	zrzeczenie producenckie
tak	tak	tak	tak	tak	tak
stowarzysze- nie rolników	ślusarz	działalność gospodarcza – usługi turystyczne	działalność gospodarcza – informatyk	stowarzyszenie rolników	działalność gospodarcza – produkcja maszyn, wynajem pokoi dla turystów
nie	nie	nie	nie	nie	nie

Mimo znalezienia pracy pozarolniczej właściciele gospodarstw (w przeciwieństwie do swoich kolegów z innych części Niemiec) nie zdecydowali się na porzucenie rolnictwa. Wskazuje to z jednej strony na silne tradycje rolnicze i przywiązanie do ziemi, z drugiej – na skuteczność bawarskiej polityki, która wspierała gospodarstwa mniej konkurencyjne. Podejście takie pomogło utrzymać tradycyjny rolniczy krajobraz, ale jednocześnie uniemożliwiło wzrost gospodarstwom najbardziej efektywnym, nastawionym na życie z rolnictwa.

W kolejnych latach sytuacja zaczęła się zmieniać. W okresie 1984–2005 w badanych gminach liczba gospodarstw rolnych spadła o 45%, a średnia wielkość gospodarstwa wzrosła prawie dwukrotnie (do 20,8 ha UR) [*Gemeindedaten* 1984, *Bayerische Gemeindedaten* 2004]. W 2010 roku średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w Bawarii wynosiła 32,1 ha UR (mniejsza była w Badenii-Wirtembergii 31,7 ha UR), przy średniej dla Niemiec 55,7 ha UR [*Bayerischer Agrarbericht* 2012]¹⁰. Powoli osłabiał się też trend wzrostu liczby gospodarstw dwuzawodowych. Od 2001 roku ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw i powierzchnia UR będąca w ich władaniu stale maleją. W 2010 roku stanowiły one 48% bawarskich gospo-

¹⁰ Od 2007 roku w Bawarii ewidencjonuje się gospodarstwa o powierzchni powyżej 5 ha UR. Stąd średnia wielkość gospodarstwa nie jest do końca porównywalna z wielkościami z lat poprzednich.

darstw i użytkowały 28,8% ha UR [Bayerischer Agrarbericht 2012]. Tylko dwa spośród dziesięciu badanych gospodarstw w okresie 1970–2005 zdecydowało się na znaczące powiększenie areалу. Zmiany udziału liczby gospodarstw dwuzawodowych w gospodarstwach ogółem przedstawia rysunek 1.

RYSUNEK 1. Udział gospodarstw dwuzawodowych w gospodarstwach ogółem w latach 1971–2010 [Bayerischer Agrarbericht 2012]

FIGURE 1. The share of dual profession holdings in total holdings in 1971–2010

We wszystkich badanych gospodarstwach powiększanie areálu następowało poprzez dzierżawę. Udział gruntów dzierżawionych w powierzchni bawarskich gospodarstw w 1949 roku wynosił 9%, a w 2010 – już 45% [Bayerischer Agrarbericht 2012].

Analizując zmiany struktury agrarnej bawarskich gospodarstw dwuzawodowych, należy zwrócić uwagę na znaczenie przeprowadzonych procedur scaleniowych. Respondenci wskazywali, że poddanie ich gruntów scalaniu miało często większe znaczenie dla poprawy efektywności ich gospodarstwa niż zwiększania areálu. Czterech właścicieli gospodarstw umiało podać liczby opisujące skalę podejmowanych scaleń. I tak były to: przekształcenie z 16 do 3 działek, stworzenie jednej parceli z wszystkich działek, powiększenie średniej wielkości działek z 0,3 do 1 ha UR, dziesięciokrotne powiększenie wielkości działek. Warto zaznaczyć, że wszyscy respondenci pozytywnie ocenili skutki przeprowadzonych zmian, mimo że wiązały się one często ze zmniejszeniem całkowitej powierzchni gospodarstwa nawet o 10%. Duże znaczenie poprawy rozłogu pól dla bawarskiego rozdrobnionego rolnictwa potwierdziło też badanie przeprowadzone w 1988 roku na grupie 43 celowo wybranych bawarskich gospodarstw. Wynika z niego, że średnia wielkość jednej parceli w wyniku scalania wzrosła z 0,79 do 2,76 ha UR, czyli o 249%. Poprawa rozłogu pól przyniosła większe korzyści gospodarstwom małym (do 10 ha UR), ze szczególnie małymi rozproszonymi parcelami. Zmniejszenie odległości między działkami

było szczególnie istotne dla parceli poniżej 1 ha. Dochodowe znaczenie scalania było tym większe, im więcej parceli poniżej 1 ha posiadało dane gospodarstwo. Dla parceli powyżej 6 ha odległość między nimi miała praktycznie zerowy wpływ na oszczędności i dochody gospodarstwa. Z badania wynika też, że powiększanie działek o powierzchni większej niż 3 ha UR w bardzo małym stopniu skutkuje wzrostem dochodów [*Der Einfluss...* 1989]. Wyliczenia te tłumaczą pozytywny stosunek właścicieli badanych gospodarstw do przeprowadzonych scaleń.

Podsumowując przemiany struktury badanych gospodarstw dwuzawodowych, można stwierdzić, że powiększanie areалу następowało prawie wyłącznie w drodze dzierżawy, głównie w pierwszych powojennych dziesięcioleciach. Kluczowym elementem pozwalającym na poprawę efektywności tych gospodarstw była poprawa rozłogu pól w drodze scalania gruntów.

Drugim istotnym wymiarem obrazującym ewolucję bawarskich gospodarstw dwuzawodowych jest obierany przez nie kierunek produkcji. Do lat siedemdziesiątych XX wieku wśród drobnych gospodarstw rolnych Bawarii dominował mieszany kierunek produkcji. W kolejnych latach w wyniku dynamicznego rozwoju mleczarni, a także dzięki korzystnym naturalnym uwarunkowaniom coraz więcej gospodarstw wybierało specjalizację mleczną. W 2005 roku produkcja mleka tworzyła 24% wartości bawarskiego rolnictwa, a 62% środków z kredytów inwestycyjnych przeznaczonych było na inwestycję w ten kierunek działalności [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]. Badane gospodarstwa dwuzawodowe stopniowo odchodzą od specjalizacji mlecznej, przerzucając się na chów bydła mięsnego lub wyłącznie produkcję roślinną, chcąc zmniejszyć obciążenie pracą w gospodarstwie.

Drugi kierunek specjalizacji bawarskiego rolnictwa to produkcja ziemniaka (gospodarstwo nr 10). Została ona wzmocniona przez pojawienie się dużej firmy przetwórczej – fabryki chipsów (1965 rok). Podpisywała ona z dostawcami umowy nawet na 10 lat, co dawało niemalże pewność zwrotu środków z podejmowanych inwestycji. Gospodarstwa współpracujące z producentem chipsów nie tylko decydowały się na specjalizację ziemniaczaną, ale także podejmowały inwestycje, które czyniły z nich lepszych kontrahentów. W 1969 roku 60 rolników z gmin Bawarskich Gór Średnich zdecydowało się na udział w budowie hali do składowania ziemniaków. Zapotrzebowanie ze strony firmy przetwórczej stało się więc także naturalnym impulsem do współpracy między gospodarstwami. Decyzja o specjalizacji w kierunku produkcji ziemniaka pokazuje też, że owocna współpraca z firmą przetwórczą była dla obierających ją gospodarstw pewniejszym zabezpieczeniem niż gwarancje cenowe ze strony państwa – ziemniak nie miał nigdy żadnych gwarancji cen ani skupu.

Przyglądając się obieranym kierunkom specjalizacji bawarskich gospodarstw dwuzawodowych, należy wskazać także na ich stosunek do korzystania z form międzyrolniczej współpracy. Jak wspomniano wcześniej, widziano w niej szansę na poprawę rentowności gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych i dlatego była ona silnie dofinansowana ze środków publicznych. Jednocześnie wzrost znaczenia firm przetwórczych zachęcał do zrzeszania się producentów, którzy jako grupa mogli wynegocjować lepsze warunki umowy. Dynamiczny rozwój współpracy między właścicielami gospodarstw widać głównie w procencie powierzchni UR, będącej we władaniu gospodarstw należących do kółek maszynowych: w 1970 roku było to

7%, w 1984 roku – 52%, a w 2005 roku – 83%. Wzrosło także znaczenie zawodu „pracownika zastępczego”, który funkcjonował w ramach kółek maszynowych. W 1950 roku w zawodzie tym pracowało 50 osób, a w 2005 roku – już 2157 osób [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Świadczy to o dużym zapotrzebowaniu na tę formę pomocy rolnikom.

Przeprowadzone badania pokazują jednak, że zainteresowanie międzyrolniczą współpracą wśród badanych gospodarstw dwuzawodowych jest ograniczone. Cztery z nich nie korzystały z żadnej formy współpracy, pięć było członkami grupy producenckiej (ale nie kółek maszynowych), a tylko jedno gospodarstwo było członkiem zarówno grupy producenckiej, jak i kółka maszynowego. Właściciele gospodarstw, tłumacząc powody, dla których nie decydują się na współpracę międzyrolniczą, twierdzili, że kółka maszynowe są za drogie dla gospodarstw małych, które nie mogą udostępniać własnych maszyn (bo ich nie mają lub są za małe). Inni gospodarze nie widzieli sensu takiej współpracy, skoro mogli tak jak wcześniej kupować taką usługę na warunkach rynkowych. Z kolei przed uczestnictwem w zrzeszeniach producenckich powstrzymują ich surowe kontrole jakości i konieczność gwarantowania wielkości dostaw, co jest często nie do spełnienia dla gospodarstw, dla których rolnictwo nie jest głównym źródłem utrzymania. Ograniczone zainteresowanie korzystaniem z form międzyrolniczej współpracy przez bawarskie gospodarstwa dwuzawodowe potwierdziło także badanie przeprowadzone przez Grässela [2001] na reprezentatywnej próbie 2500 bawarskich gospodarstw rolnych. Odsetek gospodarstw niezrzeszonych w grupach producentów (w zakresie produkcji zwierzęcej) wynosił dla gospodarstw dwuzawodowych 49,8%, a dla jednozawodowych 23,4%.

Ostatnim zagadnieniem poruszonym w wywiadach z właścicielami gospodarstw był ich stosunek do możliwości całkowitego porzucenia produkcji rolniczej w połączeniu z oceną przyszłości gospodarstwa. Odpowiedzi na to pytanie warto zestawić z informacjami o wykonywanej pracy pozarolniczej oraz z innymi danymi o gospodarstwie omówionymi wcześniej. Tylko jeden z respondentów przyznał, że myśli o całkowitym porzuceniu produkcji rolniczej. Jest to gospodarstwo nr 4, którego powierzchnia od lat pięćdziesiątych XX wieku wzrosła z 16 do 18 ha UR. Jego właściciel wykonuje pełnoetatową pracę jako mechanik samochodowy. Zakładał zaprzestanie działalności w ciągu dwóch lat, kiedy to zmienią się kryteria przyznawania dopłat w ramach programów rolnośrodowiskowych. Przewidywał, że nie będzie w stanie ich spełnić, przez co znacząco spadnie jego dochód i działalność przestanie być opłacalna.

Właściciele pozostałych gospodarstw dwuzawodowych deklarowali, że nie biorą pod uwagę możliwości całkowitego porzucenia produkcji rolniczej. Kierowali się jednak różnymi motywacjami i ocenami dalszej działalności, które warto tu przytoczyć.

Gospodarstwo nr 1 – miejsce pozarolniczej pracy właściciela (miejscowe muzeum) znajduje się w tej samej miejscowości co jego gospodarstwo. Dzięki temu ma on możliwość doglądania gospodarstwa nawet w ciągu dnia. Żona dotąd nie pracowała, co też sprzyjało utrzymywaniu produkcji. Perspektywa rozpoczęcia pracy pozarolniczej przez żonę skłoniła do przestawienia produkcji z chowu bydła mlecznego na mięsny. Właściciel zaznaczał jednocześnie, że nie zamierza inwestować w rozwój gospodarstwa (wzrost liczby pogłowia zwierząt i dzierżawa nowych gruntów). Musiałby wówczas kupić (lub wynająć) nowe maszyny, co mogłoby się nie zwrócić

przez wiele lat. Argumentem negatywnym, przemawiającym przeciwko porzuceniu produkcji rolniczej, jest przewidywana trudność w wydzierżawieniu gruntu. Dzierżawą ziemi w tej okolicy są zainteresowani głównie producenci ziemniaków, którzy poszukują powierzchni większych niż 6 ha UR. Wydzierżawienie zaś łąki nie przyniosłoby dużych przychodów. Decyzja o utrzymywaniu działalności jest więc związana z jednej strony z rodzajem i miejscem wykonywania pracy pozarolniczej, którą da się pogodzić z produkcją rolniczą, z drugiej – wynika z przewidywanych niskich dochodów uzyskiwanych z ewentualnego oddania gruntów w dzierżawę. Jednocześnie właściciel nie zakłada podejmowania znaczących inwestycji w gospodarstwie w obawie przed zwiększaniem kosztów.

Gospodarstwo nr 2 – jest to jedno z dwóch największych badanych gospodarstw (35 ha UR), użytkujące wyłącznie grunty dzierżawione. Właściciel jest rzeźnikiem, pracuje w pełnym wymiarze czasu pracy. Rodzice właściciela (emeryci) pomagają w gospodarstwie, dzięki czemu możliwe jest utrzymanie mlecznego kierunku specjalizacji. Choć właściciel twierdził, że gospodarstwa z taką powierzchnią jak jego są „na wymarcu” i sytuacja rolników się pogarsza, sam nie zakłada rezygnacji z produkcji rolnej, nawet gdy rodzice nie będą już zdolni do pracy. Jednocześnie nie planuje powiększania gospodarstwa.

Gospodarstwo nr 3 – właściciel gospodarstwa jest urzędnikiem w miejscowym ośrodku doradztwa rolniczego. Jako że jego praca polega na wizytowaniu i doradzaniu właścicielom gospodarstw, może ją swobodnie łączyć z doglądaniem własnego gospodarstwa, co jest dla niego istotną przesłanką dla utrzymywania produkcji rolniczej. Dodatkowo jego ojciec wykonuje nadal dużą część pracy w gospodarstwie. Argumentem przeciwko porzuceniu działalności rolniczej jest postrzeganie jej jako potencjalnego zabezpieczenia przy ewentualnej utracie pozarolniczego miejsca pracy. Nie przewiduje inwestowania w powiększanie gospodarstwa.

Gospodarstwo nr 5 – właściciel gospodarstwa jest zatrudniony na pół etatu w lokalnym zrzeszeniu rolników. W pracy w gospodarstwie pomagają żona i dorosłe dzieci (4), choć żadne z nich nie ma wykształcenia rolniczego. Właściciel nie bierze pod uwagę możliwości porzucenia działalności rolniczej, ale przewiduje, że po przejęciu gospodarstwa przez któreś z dzieci może się zmienić jego profil – z chowu bydła na produkcję roślinną. Choć twierdzi, że w obecnych warunkach wszystkie gospodarstwa stoją przed wyborem „wzrost lub rezygnacja”, sam nie przewiduje inwestowania w rozwój gospodarstwa. Zwiększenie powierzchni byłoby trudne ze względu na położenie gospodarstwa w centrum wsi. Także obciążenie pracą jest już maksymalne – wzrost oznaczałby konieczność zatrudnienia obcej siły roboczej lub rezygnację z pracy pozarolniczej, co nie byłoby opłacalne. Właściciel przyznał też, że: „nie zrezygnuję z prowadzanie gospodarstwa rolnego, bo jest to najpiękniejszy zawód, jaki istnieje”.

Gospodarstwo nr 6 – właściciel gospodarstwa wykonuje pełnoetatową pracę pozarolniczą jako ślusarz w mieście oddalonym o 30 km. Twierdzi, że praca ta jest trudna do pogodzenia z rolnictwem, szczególnie przy utrzymywanym mlecznym kierunku produkcji. W gospodarstwie pracuje tylko właściciel i jego żona. Wstają codziennie o 4.45. Mimo trudnych warunków nie przewiduje możliwości porzucenia działalności rolniczej, widząc w niej zabezpieczenie w sytuacji ewentualnej utraty

pozarolniczego miejsca pracy. Z tego względu jeszcze w 2000 roku zdecydował się na inwestycję – budowę nowej obory. Dodatkowym argumentem przeciwko porzuceniu produkcji rolniczej jest traktowanie jej jako formy odpoczynku po pracy: „Nie zrezygnuję, bo za bardzo to lubię.”

Gospodarstwo nr 7 – jest to gospodarstwo położone w turystycznej gminie na skraju Lasu Bawarskiego. Właściciel gospodarstwa prowadzi własną działalność gospodarczą – wynajem pokoi i inne usługi turystyczne, a produkcja rolnicza opiera się na ekstensywnym chowie bydła mięsnego. Ma też niewielki sad jabłoniowy. Owoce przetwarza sam i sprzedaje turystom w postaci musu lub soku. Nie przewiduje porzucenia działalności rolniczej, gdyż da się ją dobrze pogodzić ze świadczeniem usług turystycznych. Jego strategią jest dalsza ekstensyfikacja produkcji, tak by kwalifikować się do zaostrzonych kryteriów programów rolno-środowiskowych.

Gospodarstwo nr 8 – właściciel gospodarstwa prowadzi własną działalność gospodarczą jako informatyk, a działalność rolnicza opiera się na produkcji roślinnej. Właściciel nie przewiduje możliwości porzucenia rolnictwa, chyba że w sytuacji, gdy musiałby do niej dokładać z dochodów z działalności gospodarczej, co obecnie uważa za mało prawdopodobne.

Gospodarstwo nr 9 – jest to gospodarstwo stosunkowo duże – 35 ha UR, którego działalność opiera się na ekstensywnym chowie bydła mlecznego. Tak jak w gospodarstwie nr 7 właściciel nastawia się na maksymalne wykorzystanie wszystkich możliwych dopłat, czyli dalszą ekstensyfikację produkcji. Nie przewiduje powiększania gospodarstwa ani innych inwestycji, twierdząc, że nie może zaciągać zobowiązań finansowych, które potem musiałby spłacać jego dzieci. Porzucenie działalności rolniczej także nie jest brane pod uwagę, gdyż, zdaniem właściciela, byłoby to sprzeniewierzenie się rodzinnej tradycji (*Familienstolz*).

Gospodarstwo nr 10 – właściciel gospodarstwa przyznaje, że produkcja rolnicza jest traktowana bardziej jako hobby niż jako źródło dochodu. Działalność opiera się na produkcji roślinnej, a praca wykonywana jest często w ramach usług z kółka maszynowego. Zdecydowanie ważniejszym źródłem dochodu jest działalność gospodarcza – produkcja części do maszyn, a także wynajem pokoi dla turystów. Od 1995 roku, gdy została podjęta decyzja o założeniu własnej firmy, wiadomo było, że nie będzie się podejmować żadnych inwestycji w rolnictwo. Wtedy też oddano dzierżawiony grunt, zmniejszając powierzchnię gospodarstwa z 33 do 16 ha UR.

Z przedstawionych poglądów respondentów na przewidywaną przyszłość ich gospodarstw wyłaniają się dwa istotne wnioski. Po pierwsze właściciele gospodarstw dwuzawodowych nie przewidują porzucenia działalności rolniczej. Przyczyną jest tu z jednej strony postrzeganie rolnictwa jako zabezpieczenia w sytuacji utraty pracy pozarolniczej, z drugiej możliwość jej godzenia z pracą w gospodarstwie. Istotny jest też element traktowania rolnictwa jako hobby. Drugim wnioskiem, który odnosi się do wszystkich przedstawionych przypadków, jest brak planów powiększania czy podejmowania innych inwestycji w gospodarstwo rolne. Powodem obrania takiej zachowawczej strategii jest lęk przed zaciąganiem zobowiązań finansowych oraz brak rezerw siły roboczej pośród domowników.

Z przytoczonych wypowiedzi wyłania się więc obraz grupy gospodarstw nastawionej na trwanie bez większych inwestycji. Potwierdzają to dane statystyczne (tabela 2). Widać, że gospodarstwa dwuzawodowe praktycznie nie inwestują i są bardziej nastawione na „życie z dopłat” niż gospodarstwa „żyjące” głównie z rolnictwa. Takie zachowawcze podejście wydaje się być nienajgorszą strategią, skoro stopa zysku gospodarstw dwuzawodowych wynosi 21% i jest porównywalna z wynikiem gospodarstw jednozawodowych. Przypomnieć tu należy, że choć od 2001 roku udział gospodarstw dwuzawodowych powoli (około 1% rocznie) maleje, to nadal stanowią one prawie 50% wszystkich gospodarstw Bawarii i użytkują 28,8% powierzchni UR. Ich dobra kondycja finansowa powoduje, że duża ich część nie zamierza rezygnować z działalności rolniczej, a zatem ich grunty nie będą oddawane w użytkowanie gospodarstwom nastawionym na rozwój. Tymczasem wciąż rosnące ceny zarówno dzierżawy (251 euro/ha UR w 2010 roku), jak i kupna (prawie 26 tys. euro/ha UR) gruntów rolnych wskazują na rosnący popyt na ten czynnik produkcji.

TABELA 2. Wyniki bawarskich gospodarstw jedno- i dwuzawodowych w roku gospodarczym 2010/2011
TABLE 2. Economic efficiency of Bavarian dual profession holdings in 2010/2011

Wyszczególnienie	Gospodarstwa żyjące głównie z rolnictwa	Gospodarstwa dwuzawodowe i małe
Średni dochód całkowity na gospodarstwo [euro]	52 224	25 752
Średni zysk na gospodarstwo [euro]	47 176	14 839
Stopa zysku [%]	22	21
Średnia kwota pomocy publicznej na gospodarstwo [euro]	29 420	11 467
Udział pomocy publicznej w zysku [%]	62	77
Średnia roczna wielkość inwestycji brutto [euro]	767	556
Średnia roczna wielkość inwestycje netto [euro]	209	-36

Źródło: *Bayerischer Agrarbericht* [2012].

WNIOSKI

1. Mrożenie struktury. Przedstawiona ewolucja badanych gospodarstw dwuzawodowych, ich obecna kondycja i ocena dalszego rozwoju wskazują na to, że w Bawarii jest to dość stabilna grupa gospodarstw. Widać jednak, że swoją stosunkowo dobrą sytuację zawdzięczają głównie publicznemu wsparciu, z którego korzystają w większym zakresie niż gospodarstwa nastawione na utrzymywanie się głównie z rolnictwa. O ile w latach 1950–1970 przemiany w rolnictwie były wywołane głównie zmianami ogólnogospodarczymi, o tyle w późniejszym okresie bawarska polityka wsparcia gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych sztucznie te zmiany spowalniała. Gospodarstwa, które przetrwały dwa pierwsze powojenne dziesięciolecia, miały w kolejnych dekadach coraz mniejszą motywację do porzucenia rolnictwa. Obecnie sytuacja ta wzmocniona jest jeszcze przez ogólną niepewność gospodarczą, przez co gospodarstwo rolne postrzegane jest często jako potencjalne zabezpieczenie

w razie utraty pozarolniczego miejsca pracy. Kształt bawarskiej polityki wsparcia rolnictwa był m.in. odpowiedzią na lęk przed masowym porzuceniem rolnictwa przez gospodarstwa mniejsze, co mogłoby prowadzić do silnej zmiany krajobrazu. Wciąż rosnące ceny ziemi rolniczej pokazują jednak, że popyt na nią jest wciąż duży i że gospodarstwa rezygnujące z produkcji nie miałyby problemu ze znalezieniem chętnych na użytkowanie tych gruntów. Pytanie więc dotyczy nie tego, czy ziemia będzie nadal użytkowana rolniczo, ale w jaki sposób (intensywnie/ekstensywnie) i przez jaki typ gospodarstw.

2. Praca pozarolnicza do pogodzenia z rolnictwem. Przedstawione przykłady gospodarstw dwuzawodowych pokazują, że okres najbardziej dynamicznych przemian strukturalnych przetrwały te z nich, których właściciele wykonują pracę pozarolniczą możliwą do pogodzenia z prowadzeniem gospodarstwa. Jest to na ogół praca w tej samej miejscowości lub własna działalność gospodarcza.

3. Duże znaczenie scaleń. Z wypowiedzi respondentów jednoznacznie wynikało, że poprawa rozłogu ich gruntów miała większe znaczenie dla poprawy wyniku finansowego ich gospodarstw niż powiększanie areалу.

4. Wsparcie zrzeseń nie jest kluczowe. O ile ocena scalania przez respondentów była jednoznacznie pozytywna, o tyle funkcjonowanie zrzeseń rolniczych nie miało dla nich decydującego znaczenia. Decyzja o członkostwie w grupach producenckich czy kółkach maszynowych nie jest oczywista ze względu na konieczność podejmowania zobowiązań czasowych czy dotyczących jakości wytwarzanych produktów. Przyjęcie tych warunków nie jest jednoznaczne w gospodarstwach, gdzie rolnictwo nie stanowi głównego źródła dochodu.

5. Silne przywiązanie do ziemi. W przytoczonych wywiadach powtarza się twierdzenie, że sprzedaż czy wydzierżawienie ziemi nie jest brane pod uwagę z przyczyn emocjonalnych. Nastawienie to pokazuje, że właściciele badanych gospodarstw bawarskich mają nadal wiele cech charakterystycznych dla członków chłopskiej grupy pierwotnej opisanej przez F. Znanieckiego [Williams i Znaniecki 1976]. Świadczy o tym postrzeganie własności jako najwyższego priorytetu ekonomicznego i traktowanie pracy najemnej jako „gorszego” zajęcia niż praca na własnej ziemi.

6. Wnioski dla Polski. Przykład Bawarii pokazuje, że instrumenty wsparcia kierowane do małych gospodarstw mogą powodować, że ziemia zostaje w rękach gospodarstw nieinwestujących w rozwój i nastawionych na „trwanie”, ograniczając jednocześnie podaż ziemi dla gospodarstw rozwojowych. Są jednak czynniki, które mogą powodować, że bawarski scenariusz nie powtórzy się w Polsce z taką siłą. Po pierwsze wiele polskich regionów (szczególnie Polska Południowo-Wschodnia) cechuje większe rozdrobnienie agrarne niż miało to miejsce w powojennej Bawarii. Oznacza to, że skala wsparcia, jaką musiałyby otrzymywać te gospodarstwa, aby utrzymywać działalność rolniczą, musiałaby być większa, niż miało to miejsce w Niemczech. Jednocześnie jest mało prawdopodobne, aby udało się w przewidywalnej perspektywie czasowej przeprowadzić scalanie gruntów w polskich regionach rozdrobnionych agrarnie. Tymczasem to zazwyczaj właśnie prosta wymiana gruntów czy zamiana użytkowników znacznie poprawiły rozłóg gruntów w bawarskich gospodarstwach, zwiększając ich rentowność. Tym więc, co pozwoliło i pozwala trwać bawarskich gospodarstwom dwuzawodowym, było przeprowadzenie scaleń

i odpowiedni system wsparcia. W Polsce – bez perspektyw nawet na najprostsze formy scalania – system publicznego wsparcia może nie wystarczyć, by rekompensować nierentowność tych gospodarstw.

Kolejną przesłanką wskazującą, że droga rozwoju polskich gospodarstw dwuzawodowych z terenów rozdrobnionych agrarnie może być inna, niż miało to miejsce w Bawarii, jest gorsza sytuacja gospodarcza Polski. Bariery kapitałowe i popytowe są dużą przeszkodą w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, co w Bawarii jest często sposobem na tworzenie pozarolniczego źródła dochodu. Dodatkowo w Polsce są też większe problemy ze znalezieniem pracy najemnej, co oznacza często konieczność szukania jej także w odległych ośrodkach miejskich. Do tego dochodzi gorzej rozwinięta infrastruktura drogowa i transport publiczny, co wydłuża czas dojazdów. Wszystkie te czynniki powodują, że podjęcie pracy pozarolniczej może nie być możliwe do pogodzenia z prowadzeniem gospodarstwa rolnego. Z kolei rosnące bezrobocie może powodować, że część domowników nie znajdzie pozarolniczego zatrudnienia. Wówczas te osoby będą mogły kontynuować prowadzenie działalności rolniczej. Wydaje się jednak, że w polskich warunkach godzenie przez jedną osobę pracy w rolnictwie i pracy najemnej będzie trudniejsze niż w warunkach bawarskich, co może skutkować większą skłonnością do wydzierżawiania gruntów.

Trudno jest ocenić wagę przywiązania do ojcowizny, jako czynnika, który może przyczyniać się do spowalniania przemian strukturalnych w polskich regionach rozdrobnionych agrarnie, tak jak to miało miejsce w Bawarii. Opierając się na wspomnianym już dziele F. Znanickiego, opisującym ewolucję chłopskiej grupy pierwotnej, wydaje się, że polscy rolnicy podlegają większej liczbie czynników dezintegracyjnych niż rolnicy bawarscy. Wskazuje na to chociażby niechęć do przeprowadzenia scaleń (w grupie pierwotnej dobro wspólnoty jest na pierwszym miejscu) czy konieczność dalekich wyjazdów do pracy (także za granicę), co zawsze jest czynnikiem dezintegrującym [Williams i Znanicki 1976]. Można więc przypuszczać, że w wyniku zmiany postaw obniżyć się będzie także postrzegana wartość własności ziemi, co może skutkować większą skłonnością do jej sprzedaży w celu pozyskania środków finansowych. Twierdzenie to musi jednak pozostać jako hipoteza, wskazując możliwą drogę dalszych badań nad rozwojem gospodarstw dwuzawodowych w polskich regionach rozdrobnionych agrarnie.

Z przedstawionej analizy wynika, że strategie rozwojowe polskich gospodarstw dwuzawodowych mogą się znacznie różnić od tych obieranych przez właścicieli gospodarstw bawarskich. Większe rozdrobnienie w połączeniu z niechęcią do scaleń czyni polskie gospodarstwa mniej rentowne niż gospodarstwa bawarskie. Trudno spodziewać się, aby instrumenty wsparcia poprawiały na tyle wynik finansowy polskich małych gospodarstw dwuzawodowych, by ich utrzymywanie było opłacalne. Dodatkowo trudności w godzeniu pracy pozarolniczej z pracą w gospodarstwie, a także zmiana postaw społecznych również mogą zwiększać skłonność do porzucania działalności rolniczej.

BIBLIOGRAFIA

- 10 Jahre Förderung: 10 Jahre Förderung der Landwirtschaft in Bayern. Grüner Plan und ergänzende Förderungsmaßnahmen 1956 bis 1965*, 1968. Schriftenreihe zur Landwirtschaftsberatung, Heft 12, Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
- Bayerische Gemeinde- und Kreisstatistik 1949/50*, 1952. Heft 177 der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
- Bayerische Gemeindedaten 1973*, 1973. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
- Bayerische Gemeindedaten 2004*, 2004. Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung, München.
- Bayerischer Agrarbericht 2006*, 2006. Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
- Bayerischer Agrarbericht 2012*, 2012. Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
- Bergschmidt H., 1966: *Das Wachstum der bayerischen Wirtschaft seit 1950 im Vergleich zum Wirtschaftswachstum in der Bundesrepublik Deutschland*. München.
- Der Agrarleitplan 1974*, 1974: *Bayern. Bauerland. Kulturland*. Der Agrarleitplan. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
- Der Bayerische Weg. Agrarpolitik für eine bäuerliche Landwirtschaft und einen gesunden Lebensraum*, 1978. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
- Der Einfluss der Flurbereinigung auf die Bewirtschaftung landwirtschaftlicher Betriebe in Bayern*, 1989. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
- Gemeindedaten 1983*. 1984. Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung, München.
- Görgmaier D., 1974: *Moderne Agrarpolitik in Bayern im Rahmen der Pflege und Erhaltung der Kulturlandschaft*. Harbecke Verlag, München.
- Grässel G., 2001. *Konzeption und Auswirkungen des Bayerischen Weges in der Agrarpolitik*. Technische Universität München, München.
- Kornkrumpf M., 1948: *Bayern Atlas. Landschaft, Anbau, Wirtschaft, Bevölkerungsbewegung*. Leibniz Verlag München Bisher R. Oldenbourg Verlag, München.
- Ländliche Entwicklung in Bayern*, 2006. Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
- Landwirtschaftliche Betriebszählung vom 22. Mai 1949 Heft 156a der Beiträge zur Statistik Bayern*, 1953. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
- Leffler C., Schall S., 1964: *Materialien zur regionalen Wirtschaftsentwicklung in Mittelgebirgslagen der Bundesrepublik Deutschland – Bayerischer und Oberpfälzer Wald*. Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie e.V, Bonn.
- Sawicka Z., 2013: *Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski*. Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Seidl A., 1995: *Deutsche Agrargeschichte*. Fachhochschule Weihenstephan, Freising.
- Siebert H., 2005: *The German Economy beyond the social market*. Princeton University Press, New Jersey.
- Statistisches Jahrbuch für Bayern 1952*, 1952. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
- Thiede G., 1990: *Landwirt in Europe. Kontraste in den EG-Regionen*. DLG-Verlag, Frankfurt (Main).
- Schlögl A., 1954: *Bayerische Agrargeschichte. Die Entwicklung der Land – und Forstwirtschaft seit Beginn des 19. Jahrhunderts*. Bayerischer Landwirtschaftsverlag München.
- Würl P., Dörfler J., Rintelen P.M., 1984: *Die Einteilung Bayerns in die Landwirtschaftliche Stnadorte, Landwirtschaftliche Erzeugungsgebiete und Agrargebiete*. Bayerisches landwirtschaftliches Jahrbuch 61 Jahrgang, ¾.
- Wüst H., Pelhak J., 1986: *Das Gesetz zur Förderung der bayerischen Landwirtschaft. Kommentar*. Kommunalschriften- Verlag J. Jahle, München.

DEVELOPEMENT STRATEGIES OF DUAL PROFESSION HOLDINGS IN REGION BAVARIA – CASE STUDY

Abstract. The paper presents evolution and development strategies of ten Bavarian dual profession holdings. Bavaria, after the World War II, was characterized by fragmented agrarian structure and high share of population employed in agriculture. Intensification of agriculture, which took place in Western Europe in post-war decades, was observed also in Bavaria. But the effects were not so significant because of the regional policy which aimed in supporting small and dual profession holdings. Based on the literature analysis and on the in-depth interviews carried out with dual profession farmers, it was found that through the instruments of public support Bavarian dual profession holdings are quite stable. Their strategies aim to survive without any investments in growing or modernization. Despite high demand for agriculture land, this group of farmers do not plan resignation from agriculture activities and leasing out their land.

Key words: dual profession holdings, Bavaria, instruments of public support, development strategy